

Prof. dr hab. Elżbieta Hurnik
Instytut Literaturoznawstwa
Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

Recenzja rozprawy doktorskiej

Izabela Janiec, *Między realnością a fantazmatem. O prozie fabularnej Jakuba Żulczyka*. Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Janusza Pasterskiego. Uniwersytet Rzeszowski, Kolegium Nauk Humanistycznych, Instytut Polonistyki i Dziennikarstwa. Rzeszów 2024, 228 s.

Przedmiotem badań w pracy mgr Izabeli Janiec jest proza pisarza współczesnego, reprezentującego pokolenie twórców urodzonych w latach osiemdziesiątych XX wieku, debiutujących na początku obecnego stulecia. Jakub Żulczyk posiada niemały dorobek, na który składają się cieszące się popularnością powieści, a także scenariusze seriali oraz felietony; pisarz jest aktywny na antenie radiowej oraz na portalach społecznościowych. Te rodzaje działalności twórcy przedstawia Autorka we *Wstępie*, gdzie również omawia cel rozprawy, jej kompozycję, rysuje ogólny stan badań oraz materiał będący przedmiotem uwagi. Zamysł badawczy obejmuje analizę dziewięciu powieści Żulczyka, prowadzoną według przyjętych strategii; w polu zainteresowań Doktorantki pozostają takie zagadnienia, jak gatunkowa różnorodność interpretowanych utworów, kreacja postaci, obraz męskości, jaki można dostrzec w powieściach, sposoby przedstawiania przez pisarza rzeczywistości, wykorzystanie fantasmagorii. Zamiarem Autorki jest, jak czytamy dalej we *Wstępie*, spojrzenie na prozę Żulczyka „jako oryginalną propozycję artystyczną, w której świat przedstawiony i sami bohaterowie wykraczają poza klasyczne ujęcia realistyczne, a rzeczywistość nacechowana jest dodatkowo motywami rozpadu, zrelatywizowania, rozproszenia i destrukcji” (s. 8-9).

U podstaw rozprawy leży zatem zamierzenie ambitne, wymagające sprawnego warsztatu badawczego, objęcia uwagą wielu zagadnień literaturoznawczych oraz kulturowych kontekstów. Służy temu kompozycja pracy, która jest przejrzysta, dowodzi umiejętności

porządkowania materiału i prowadzenia wywodu. Tytuły rozdziałów (z wyjątkiem trzeciego) zawierają cytaty i rozwijającą go formułę, określającą zawartość tematyczną i ujęcie problemowe; tytuły podrozdziałów i mniejszych fragmentów wywodu wyznaczają kierunek analizy utworów i sytuowania ich w obrębie różnorodnych tendencji w literaturze współczesnej.

„*Wszystko już było oprócz nas*”. W kręgu wzorców gatunkowych i schematów fabularnych to tytuł rozdziału pierwszego. Jest on podzielony, podobnie jak pozostałe, na podrozdziały poświęcone poszczególnym kwestiom rozpatrywanym w pracy. Autorka wskazuje tu na gatunek literacki, jakim posługiwał się pisarz; w podrozdziale *Wokół powieści* odwołuje się do prac na temat genezy i rozwoju powieści, wydobywając najbardziej charakterystyczne wyznaczniki różnych jej odmian kształtujących się na przestrzeni lat. Skupia się na powieści realistycznej i jej formach, na kontynuacji tego wzorca współcześnie; przedstawia sposoby prowadzenia narracji i konstruowania fabuły, ukazywania bohaterów, kreowania przestrzeni. Szczególną uwagę poświęca ostatniemu etapowi formowania się powieści; charakteryzuje cechy utworu postmodernistycznego, odnosi się do modelu jego interpretacji oraz do obecności postmodernizmu w polskiej literaturze. Rozważania te są istotne między innymi dlatego, że pozwalają postrzegać twórczość Żulczyka na tle rozwoju powieści, zwłaszcza tendencji w literaturze ostatnich lat, a także przybliżyć genologiczny charakter utworów: „Jego proza reprezentuje różnorodne gatunki literackie, często hybrydowe i niejednoznaczne” (s. 18). W kolejnym ogniwie rozdziału pierwszego przedmiot uwagi stanowi powieść kryminalna, niełatwa, jak zaznacza Autorka, do zdefiniowania ze względu na wielość odmian kształtujących się w różnych kręgach kulturowych, a także na związki z literaturą popularną. Wyróżniki powieści kryminalnej wskazane zostały w pisarstwie Jakuba Żulczyka. W powieści *Ślepnąc od świateł* Autorka śledzi je w sposobach przedstawiania warszawskich realiów i środowisk, w jakich toczy się akcja, w kreacji głównego bohatera i innych postaci; wydobywa cechy różniące powieść Żulczyka od czarnego amerykańskiego kryminału. Wzbogacanie tego wzorca ma miejsce również w książce *Wzgórze psów*, do której pisarz wplótł wątki sensacyjne, i gdzie podjęte zostało „zagadnienie sprawiedliwości i moralności” (s. 24). W powieści *Informacja zwrotna* Badaczka uwidacznia łączenie schematu powieści kryminalnej z problemem uzależnienia bohatera od alkoholu, porusza obecny w utworze temat depresji, podkreśla znaczące dla jego wymowy odejście od jednoznaczności.

Do kontekstów literackich, w jakich sytuowane jest w rozprawie pisarstwo Żulczyka, należą też inne odmiany powieściowe; są im poświęcone kolejne podrozdziały. *Powieść drogi* odwołuje się do motywu podróży w literaturze; utwór *Zrób mi jakąś krzywdę*, nazwany został „współczesnym romansem” (s. 27), a wyprawa głównych postaci w podróż, która ich odmieniła – „metaforą poszukiwania sensu przez młode pokolenie oraz wkraczania w prawdziwie dorosłe życie” (s. 28). *Powieść fantastyczno-przygodowa dla młodzieży* to podrozdział obejmujący rozważania na temat dwóch powieści Żulczyka: *Zmorojewo* i *Świątynia*. Autorka wskazuje takie elementy utworów, jak wartka akcja, liczne przeszkody pokonywane przez bohaterów, związki z literaturą fantasy i znaczący dla niej motyw „walki dobra ze złem” (s. 30). We fragmencie *Powieść „emo”* w centrum uwagi jest *Radio Armageddon*, sytuowane w obrębie twórczości określanej terminem „emo”; wydobyte zostały cechy leżące u jej podstaw młodzieżowej subkultury oraz sposoby manifestowania przez młode pokolenie niezgody na rzeczywistość współczesną. Omawiany dalej przez Badaczkę horror, określany jako powieść grozy, wywodząca się z powieści gotyckiej, jest wzorcem gatunkowym, który dostrzec można w utworze Żulczyka *Instytut*; wyznaczają go takie elementy, jak miejsce akcji, odczuwana przez bohaterów sytuacja zagrożenia, obecność postaci siejących zniszczenie, opisy makabrycznych scen. *Powieść dystopijna* to kolejny fragment przypisujący twórczość pisarza do współczesnych tendencji w prozie. Autorka wydobywa wyznaczniki dystopii w utworze *Czarne słońce*, śledzi sposoby budowania w nim „pesymistycznej wizji przyszłości” (s. 39), określa cechy językowe i wymowę powieści. W podrozdziale *Motyw starcia dobra ze złem* podkreślona jest obecność tego wątku w twórczości Żulczyka, eksponowanie go w różnych formach artystycznej wypowiedzi. *Wnioski końcowe* podsumowują fragment wyводу, który stanowi ważne zaplecze dla przeprowadzanych dalej analiz.

Rozważania w rozdziale drugim „*Nikt nie wie, jak naprawdę się nazywam*”. *Figura antybohatera w prozie Jakuba Żulczyka jako emblemat współczesności* dotyczą głównych postaci utworów. Kategoria antybohatera definiowana jest w oparciu o prace badawcze ukazujące ją w różnych perspektywach (historycznoliterackiej, kulturowej, interdyscyplinarnej, antropologicznej, itd.); uwiadamiają one, że pojęcie antybohatera nie jest jednoznaczne, uruchamia złożone konteksty i otwiera szerokie możliwości interpretacyjne. W podrozdziale *Antybohater w świetle typologii* Autorka, powołując się na literaturoznawców

zajmujących się tą problematyką (między innymi na Annę Zagórską, Michała Januszkiewicza, Michała Cierzniaka), wydobywa główne rysy powieściowych postaci, ich wygląd, zachowanie, zakorzenienie w kulturze, w życiu społecznym lub na jego marginesie, itd. W świetle zaprezentowanej typologii wyłaniają się różne wersje antybohatera: antyheros, outsider i jego odmiany, jak menel, homoseksualista, dresiarz, a także everyman. Przykłady z polskiej literatury współczesnej ilustrują sposoby kreowania antybohaterów, osadzania ich w rzeczywistości, ukazywania w relacji z innymi, z otoczeniem. Ustalenia przytaczanych w tym fragmencie badaczy służą w dalszej części wyводу, jak zapowiada Doktorantka, do przedstawienia wizerunków antybohatera w prozie Żulczyka.

W podrozdziale *Antyherosi z kompleksami* w polu uwagi jest między innymi utwór *Zrób mi jakąś krzywdę*. Główna postać, jaką jest Dawid pragnący grać rolę opiekuna dziewczyny (Kaśki), uznana została za przykład antybohatera – w wersji antyherosa, a także Piotrusia Pana i outsidera, jednakże argumentacja wspierająca taką identyfikację nie jest w pełni przekonująca (na przykład zachowanie Dawida w sytuacjach opisanych na stronach 76 i 77). Cechy antybohatera – antyherosa i Piotrusia Pana wskazuje Autorka także w innych powieściach Żulczyka, w tym w utworze *Wzgórze psów*. Dostrzega je w „niedojrzałości emocjonalnej” (s. 80) bohatera, Mikołaja Głowackiego oraz w syndromie „dorosłego dziecka alkoholika” (s. 80); rekonstruuje trudne doświadczenia życiowe i relacje z bliskimi osobami, stwierdzając, że „nie da się go jednoznacznie osądzić negatywnie” (s. 82). W świetle przeprowadzanych analiz wyłaniają się też przedstawiane w utworach realia współczesnego życia, jego wynaturzenia i zagrożenia. Podrozdział *Uzależniony outsider i jego otoczenie* w części poświęcony jest powieści *Informacja zwrotna*, wyrosłej z własnych doświadczeń pisarza. Utwór łączący historię alkoholika z motywem kryminalnym skłania Badaczkę do przedstawienia Marcina Kani jako antybohatera, „wykluczonego outsidera” (s. 86); czyni to w oparciu o jego losy, charakterystykę innych osób występujących w powieści, związanych na różne sposoby z główną postacią, motywy ich postępowania. Jako outsiderzy przedstawieni zostali bohaterowie *Radia Armageddon*, manifestujący sprzeciw wobec otaczającego świata i konsumpcjonizmu, uzależnieni od różnych nałogów, bierni i bezwolni. Cyprian, główny bohater (antybohater) utworu, zaprezentowany jest tu jako osoba posiadająca „cechy nihilisty” (s. 91), dystansująca się wobec innych; to outsider „w zmodyfikowanej postaci” (s.92), łączący cechy przeciwstawne, jak wyalienowanie oraz umiejętność wpływania na tłum.

W podrozdziale „*Nikt*”, który stał się dresiarzem w polu uwagi jest literacka kreacja Gruza, bohatera powieści *Czarne słońce*, reprezentującego środowisko, sposoby działania, język, zachowania neonazistów. Postać ta została, co Autorka powtarza za pisarzem wypowiadającym się na ten temat w wywiadzie, „celowo przerysowana” (s. 93), wywołuje negatywne emocje. Z przeprowadzonej analizy wyłania się antybohater – dresiarz, homoseksualista, *Nikt*, zdefiniowany też jako postać będąca „figurą powieści dystopijnych” (s.97). Fragment *Upadek outsidera z ambicjami* poświęcony jest najbardziej popularnej powieści Żulczyka *Ślepnąc od świateł*, której bohater (Jacek) nazwany został antybohaterem – outsiderem. Badaczka rekonstruuje jego zachowanie, stosunek do otoczenia, „nihilistyczne poglądy” (s. 100), przestrzegane zasady. Trudno jest określić jednoznacznie tę postać, łączącą cechy pozornie sprzeczne; diler, zajmujący się głównie zarabianiem, izolujący się od ludzi, a jednocześnie okazujący niekiedy empatię i uczuciowość, scharakteryzowany został jako antybohater „o rysach outsidera z wyboru” (s. 103). *Wnioski końcowe* podsumowują tę część wywodu, na ogół trafnie, ale zastrzeżenie (pod względem logicznym) budzi pierwsze zdanie: „Mnogość przykładów antybohaterów i różnorodna ich konstrukcja w zaprezentowanej prozie Jakuba Żulczyka wskazuje na popularność takich postaci” (s. 103).

W rozdziale trzecim *Męskość jako rzeczywistość i fantazmat* przedmiotem uwagi badawczej są męskie postacie i kategoria męskości w prozie autora *Instytutu*. Pojęcie męskości na przestrzeni kilkudziesięciu lat podlegało zmianom i wymagało znaczących przewartościowań oraz ponownego zdefiniowania, zatem Doktorantka wychodzi od rozpatrzenia tej kwestii w podrozdziale *Kategoria męskości wobec zmian kulturowych XXI wieku*. Odwołuje się do współczesnych studiów socjologicznych, kulturowych i literaturoznawczych badaczy polskich i obcych; podkreśla znaczenie nurtu rozważań nad kategorią męskości i jej obecności w literaturze podjętych przez śląskie środowisko naukowe oraz badaczy z innych ośrodków (Krzysztofa Arcimowicza, Mateusza Skuchę, Tomasza Tomasika, Urszulę Kluczyńską i innych). *Nadwrażliwcy i odmieńcy, czyli męskości w kryzysie* to fragment poświęcony literackim wizerunkom mężczyzn w prozie Żulczyka. Wśród nich wyróżnia Doktorantka typy męskich postaci uosabiających takie cechy (i postawy), jak: męskość „niedojrzała” (s. 120), dostrzeżona w postaci Dawida z debiutanckiego utworu, w jego drodze ku dorosłości; męskość „zdominowana i nieporadna” (s. 122), reprezentowana przez Mikołaja ze *Wzgórza psów*, niesamodzielnego i biernego, podlegającego przemianom;

męskość „podporządkowana z syndromem DDA” (s. 124), znamieną dla Piotra Kani (*Informacja zwrotna*), postaci „z syndromem Piotrusia Pana” (s. 126). Gruz z *Czarnego słońca* uosabia złożoną osobowość, postawę określoną przez Badaczkę jako męskość „hegemoniczna, homoerotyczno-braterska” (s. 127), kształtująca się w trakcie przemiany bohatera; męskość „hegemoniczna, samowystarczalna” (s. 128) wyróżnia Jacka Niteckiego, który łączy wiele cech klasycznego wzorca męskości. Charakterystyka postaw bohaterów wydobywa najbardziej znaczące rysy postaci stworzonych przez Żulczyka, decydujące o męskości, ujawniające się w świetle przedstawianych wydarzeń.

Podrozdział *Męskie ciało i cielesność* wprowadza w obszar rozważań problematykę dotyczącą męskiego ciała, a także seksualności oraz „seksualizacji” (s. 130). Jak w każdym ogniwie wywodu, również i tu Autorka odwołuje się do prac podejmujących omawiane kwestie. Istotny kontekst dla omawianego zagadnienia stanowią zjawiska w kulturze i sztuce, w modzie, reklamie, a także w poezji Dwudziestolecia, która ukazywała obraz męskiego ciała, jego fizyczność. Przywołany został przykład ideologii faszystowskiej propagującej wzory wysportowanego męskiego ciała. Wątek ten służy wyeksponowaniu cielesności bohatera *Czarnego słońca*; „kult ciała” (s. 132), wyrastający z fascynacji faszystowską ideologią, jest wpleciony w proces przemiany Gruza. Powieść *Ślepnąc od świateł* dostarcza przykładów na to, jak stopniowa degradacja bohatera i utrata kontroli nad własnym życiem wyznacza etapy jego egzystencji: „Higiena ciała i ducha – upadek hedonisty” (s. 135). Postacie z powieści *Wzgórze psów* zestawione zostały przez Badaczkę na zasadzie przeciwieństw: „Siła ojca przeciw słabości syna” (s. 135); opozycja ta zbudowana jest na podstawie opisów kondycji fizycznej obydwu mężczyzn oraz cech charakterologicznych. „W cielesnej przeciętności” (s. 137) mieści się Dawid (*Zrób mi jakąś krzywdę*), którego w dużej mierze określają cechy wyglądu wynikające ze stylu życia. „Cielesność zdegenerowana” (s. 138) jest często cechą wizerunków postaci w utworach Żulczyka, stanowi efekt starzenia się, trybu życia, postawy wobec rzeczywistości.

W podrozdziale czwartym *Hegemoniczny Punisher i despotyczny destruktor, czyli wizerunki ojca i ojcostwa* uwaga Autorki skoncentrowana jest na problematyce ojcostwa, jaka wyłania się z utworów Żulczyka. „Hegemon Punisher” (s. 140) reprezentuje patriarchalny wzorzec; uosabia go Tomasz Głowacki z powieści *Wzgórze psów*, postać niejednoznaczna, uformowana przez trudne doświadczenia, a jednocześnie działająca na rzecz lokalnej społeczności. „Despota destruktor” jawi się w osobie Marcina Kani z *Informacji zwrotnej*;

Badaczka szczegółowo przedstawia osobowość alkoholika i jego destrukcyjny wpływ na rodzinę. Za najbardziej wyraziste przykłady trudnych relacji synów i ojców w dorobku pisarza uznaje wymienione utwory, ale także w innych powieściach wskazuje niemożność porozumienia się pomiędzy przedstawicielami dwóch pokoleń. Wnioski końcowe ujęte w formułę „Męskości realne i fantazmatyczne” (s. 148) zawierają swego rodzaju typologię męskich wizerunków w prozie Jakuba Żulczyka, wykazując złożoność charakterów męskich postaci, a także tworzenie przez bohaterów iluzyjnych wyobrażeń o sobie. Opierając się o przykłady literackich kreacji, Doktorantka dowodzi, że „odzwierciedlają kryzys męskości w XXI wieku” (s. 151).

Rozdział czwarty „*Świat staje się jeszcze bardziej zamazany*”. *Realizm i fantasmagoria jako dominanty stylistyczne i narracyjne* rozpoczyna omówienie zagadnień dotyczących realizmu, jego przemian (w oparciu o przytaczane prace badawcze) oraz związków z fantastyką w literaturze ostatnich dekad. Powinowactwa realistycznej konwencji z elementami fantastyki dostrzega Autorka w prozie Jakuba Żulczyka i wydobywa je w kolejnych podrozdziałach. *Oniryczne wizje* przedstawiają sposób wykorzystania przez pisarza motywu snu, na przykład w powieści *Ślepnąc od świateł*, gdzie wyróżnione są jego trzy rodzaje. Badaczka tropi realizację sennych wizji dzięki wnikliwej lekturze tekstu, docieka ich znaczeń, odwołując się do istotnych treści utworu, do kondycji bohatera i do kulturowych kontekstów, na przykład do symboliki wody. Za równie znaczący w konstrukcji świata przedstawionego i wizerunku głównej postaci uważa sen w powieści *Informacja zwrotna*, gdzie splata się on z wizjami alkoholowymi i ich wpływem na życie bohatera. W podrozdziale *Miasto jako potwór* ukazana została przestrzeń miejska w utworach Żulczyka. Przywołane prace badawcze na temat miasta zakorzenionego w tradycji literackiej oraz jego znaczenia w literaturze współczesnej wprowadzają w zagadnienia szczegółowe, jak sposoby prezentowania przez pisarza w powieściach (*Ślepnąc od świateł*, *Informacja zwrotna*, *Wzgórze psów*) Warszawy (i jej mieszkańców), między innymi za pomocą elementów topograficznych, animizacji, naturalistycznego opisu. W analizie wyeksponowane zostały niszczące więzi pomiędzy bohaterem a miastem, którego obraz jest „ponury i mroczny” (s. 175). Poza Warszawą negatywnie scharakteryzowana została niewielka miejscowość Zybork, stanowiąca tło wydarzeń w powieści *Wzgórze psów*; jej klimat oddają szczegóły topograficzne oraz relacje społeczne, prowincjonalizm w sposobie myślenia mieszkańców. Jak dowodzi Autorka, zarówno stolica, jak i miejscowość prowincjonalna

wpływają destrukcyjnie na losy bohaterów. W podrozdziale *Od groteski do horroru* analizowana jest powieść Żulczyka *Instytut* w perspektywie ujęć groteskowych. Groteska (definiowana w oparciu o opinie badaczy takich jak Włodzimierz Bolecki, Michał Głowiński i innych) ujawnia się w konstrukcji postaci, ich przerysowaniu, w sytuacji uwięzienia, w pomysłach bohaterów na wydostanie się z zamkniętej przestrzeni mieszkania, w scenach onirycznych; wydobyte są w utworze sytuacje przypominające horror. Cechy horroru wskazuje Autorka również w powieści *Czarne słońce*. W skład czwartego rozdziału wchodzi fragment *Fantastyczne postaci i wydarzenia*, w którym przedmiotem uwagi są powieści Zmorajewo i *Świątynia*; tropi tu Doktorantka elementy fantastyki w kreacji bohaterów, ich zachowaniu i losach, w znaczeniach i właściwościach przedmiotów. *Brutalizacja języka* to część wywodu poświęcona językowi w utworach, stosowanym przez pisarza wulgaryzmom; kwestie te rozpatrywane są na tle tendencji do używania w prozie najnowszej zwrotów wulgarnych oraz ich obyczajowego podłoża. *Wnioski końcowe* podsumowują najważniejsze wątki rozważań w tej części rozprawy.

Zakończenie zamyka całość pracy; są w nim odniesienia do kompozycji, podjętej problematyki, kierunku analiz, zastosowania kategorii służących realizacji celów badawczych. Rozprawa zaopatrzona jest w bibliografię obejmującą wykorzystane źródła. Autorka w wielu miejscach wywodu wykazuje, że proza Żulczyka „dotyczy zagadnień współczesności” (s. 119), wydobywa obecne w niej więzi pokoleniowe, sytuuje analizowane utwory w kontekstach istotnych dla diagnozy współczesnej literatury i jej bohaterów. Stwierdza, iż „Żulczyk należy już do młodszego pokolenia pisarzy, dla których przeżyciem pokoleniowym nie były zmiany po 1989 roku, ale raczej postmodernistyczna płynność, zagubienie w świecie bez trwałych wartości, zmienność aksjologiczna” (s. 105). W sposobie uporządkowania i omawiania materiału literackiego uwidacznia się celowe nawracanie do tekstów, by za każdym służyły eksponowaniu innej problematyki. Można by zadać pytanie o miejsce kobiet w powieściach pisarza. Autorka deklaruje we *Wstępie*, że do podjętych w pracy zadań należy „zbudowanie typologii męskich postaci wykreowanych przez Żulczyka” (s. 5) i ukazanie obrazu „współczesnego kryzysu męskości” (s. 6). O kobietach jest mowa, rzecz jasna, na ogół jako o partnerkach mężczyzn; niemniej lektura zarówno tekstów literackich, jak i rozprawy, skłania do refleksji na temat roli kobiet oraz ich artystycznych kreacji.

Na koniec jeszcze kilka uwag na temat języka pracy. Jest on sprawnym narzędziem wywodu, zawiera jednakże usterki stylistyczne, składniowe, literowe, na przykład: „Antybohater żyje przytomnie” (s. 59), „drabów nadesłanych przez dziewczynę” (s. 74), „można odnaleźć przymioty antybohaterskie” (s. 103), „przestrzeń służy wrażeniu problematyki powieści” (s. 181) i inne. Na stronie 88 jest odsyłacz (81), brakuje treści przypisu.

Konkluzja

Rozprawa Izabeli Janiec *Między realnością a fantazmatem. O prozie fabularnej Jakuba Żulczyka* stanowi rezultat wnikliwej analizy utworów pisarza przeprowadzonej według przyjętego zamysłu badawczego, dowodzi umiejętności dokumentowania przez Autorkę też w oparciu o sprawny warsztat badawczy i wykazaną literaturę przedmiotową. Jest opracowaniem o charakterze literaturoznawczym, uwzględniającym konteksty kulturowe omawianej twórczości. Przedłożona rozprawa spełnia warunki art. 187 ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. 2024 poz. 1571 z późn.zm.). Wnoszę zatem o dopuszczenie pani mgr Izabeli Janiec do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Częstochowa, 20 czerwca 2025